

Een hele korte geschiedenis van Tilburg tot 1810

De oudste schriftelijke vermelding van Tilburg dateert van eind twaalfde eeuw. In het *Liber aureus Epternacensis* bevindt zich een akte van 21 mei 709 waarin de Frankische grootgrondbezitter Engelbert een domein met elf horige hoeven, gelegen te Alphen, aan Sint-Willibrord schenkt. Deze akte werd in Tilburg opgemaakt: 'actum publice Tilburgis'.¹ Overigens zijn de allereerste bewoningssporen van het gebied ongeveer tienduizend jaar eerder te dateren, uit de Allerødperiode.²

In de middeleeuwen ontstonden er verschillende bewoningskernen – gehuchten- met een driehoekig plein als middelpunt. Deze herdgangen zijn de meest kenmerkende bewoningsvorm voor Tilburg.³ Bij twee samenkomende wegen met enkele boerderijen stonden, ontstond een driehoeksvorm, bijvoorbeeld door het afsnijden van de weg.() Op het driehoekige plein werd de schaapskudde bijeengebracht. Met de komst van een eigen schepensbank in 1453 werd een herdgang - behalve een economische eenheid- ook een aanduiding voor een bestuurlijke eenheid. Omstreeks 1450 zijn er in Tilburg acht herdgangen, in de zestiende eeuw is het aantal uitgebreid tot elf en in 1732 – met de instelling van een 'corporele vergadering' werden er twaalf herdgangen vastgesteld.⁴ Behalve herdgangen ontstonden er ook andere nederzettingsvormen, zoals ontginningshoeven, een domein- of herengoed, waaromheen bewoning ontstond.⁵ Door de groei van de bevolking gedurende de twaalfde eeuw kwamen er ook langgerekte straatnederzettingen waarbij de verbindingswegen tussen de bestaande woonkernen en aan de wegen naar en langs ontgonnen gronden werden bebouwd.⁶ Het gebied rond de Heikese kerk (Sint Dionysius) groeide uit tot bestuurlijk centrum, rondom de kerk ontstond in de zestiende eeuw een 'kerkbuurt'. Na de vrede van Munster – met het protestantisme als officiële staatsgodsdienst werd de kerk gevorderd- weken de katholieken uit naar de schuurkerken op Hasselt en Heike. Daar ontstonden ook weer kleine kerkbuurten.⁷ Begin negentiende eeuw bestond Tilburg uit tientallen kleinere gehuchten of buurtschappen die weer deel uitmaakten van herdgangen. Volgens Doevendans is de ruimtelijke structuur van Tilburg, het 'spinnenwebpatroon', dan ook veel complexer dan normaal gesproken wordt aangenomen.

¹ Leo Adriaenssen, 'Ontginningen en domeinen. Ontwikkeling van landbouw en nijverheid', in: Cock Gorisse red. *Tilburg. Stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001), p. 60

² Nico Arts, *Tilburg. Stad met een levend verleden*, p. 26. De Allerødperiode is de voorlaatste warme periode van de laatste ijstijd.

³ Over de term 'hartganc', herdgang of heerdgang bestaat enige onduidelijkheid: het zou een gemeenschappelijke weide zijn waar het vee graasde. In de Tilburgse situatie is het volgens Doevendans ook mogelijk dat met herdgang een woonkern wordt aangeduid die er een gemeenschappelijke schaapskudde op na houdt, bijvoorbeeld een schaapskudde die wol levert voor de huisnijverheid binnen de herdgang. De term 'herdgang' zou ook betrekking kunnen hebben op de paden waarlangs de kudde (heerd) werd gevoerd. Een aantal Tilburgse herdgangen (=kleine gehuchten) kan worden herkend als ontginningsprojecten van de eerste fase (= het rooien van bossen op beperkte schaal) aan de hand van de akkercomplexen (akkeren). Bron:

⁴ Kees Doevendans, *Stadsvorm Tilburg, historische ontwikkeling. Een methodisch morfologisch onderzoek* (1993) Periode 1200-1816: pre-industriële textielstad.

Met de vervanging van de '22 mannen' in een 'corporele vergadering' werden de volgende twaalf herdgangen vastgesteld: Oerle en Broekhoven, Korvel en Laar, Berkdijk, Reit, Hoeven, Hasselt, Stokhasselt, Oost-Heikant, West-Heikant, Veldhoven, Loven, Kerk en Heuvel. Bron: A. van Loon, R. Peeters, G. Steijns, *Het gemeentearchief van Tilburg* (Tilburg 1988) p. 11

⁵ Doevendans, *Stadsvorm Tilburg*, Vanaf het jaar 1000 vonden er veel ontginningen plaats, dit gebeurde in de vorm van hoeven die gesticht werden door klooster of adel. Rondom de hoeven ontstond bebouwing.

Bijvoorbeeld Enthoven, Vijfhuizen, Veldhoven of Broekhoven.

⁶ Doevendans, *Stadsvorm Tilburg*, p. 49

⁷ Ibidem

In ruil voor 4000 'oude vrancrycsche schilden'

Aan het begin van de dertiende eeuw - toen hertog Hendrik I 'de krijgshaftige' van Brabant zijn begerig oog op Tilburg liet vallen- ressorteerde Tilburg onder het gezag van 'de Giselberten'.⁸ Enkele decennia daarvoor had de hertog zijn macht uitgebreid en geconsolideerd door de stichting van de stad Den Bosch, begin dertiende eeuw volgden Oisterwijk, Helmond, Eindhoven en Sint-Oedenrode. Ook Tilburg werd niet lang daarna ingelijfd bij het machtige vorstendom Brabant.

In 1355 overleed hertog Jan III van Brabant. Bij gebrek aan mannelijke nazaten werd hij opgevolgd door zijn oudste dochter Johanna (1322-1406).⁹ Hoewel het privilege van de vrouwelijke erfopvolging in Brabant in 1349 was bevestigd door de Duitse koning Karel IV, werd deze onmiddellijk aangevochten door de schoonbroers van de kersverse hertogin, Reinoud III, hertog van Gelre, en Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen. In de jaren 1356-1357 leidde deze familieruzie tot de Brabantse Successieoorlog die eindigde met de Vrede van Aat op 4 juni 1357. Johanna erfde Brabant, als zij kinderloos kwam te overlijden, zou het hertogdom overgaan naar haar zuster Margareta van Brabant, echtgenote van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, of haar erfgenamen. In ruil voor erkenning van Johanna's rechten kreeg de graaf van Vlaanderen de controle over de heerlijkheid Mechelen en het markgraafschap Antwerpen. Reinoud III van Gelre had al in 1356 genoeg genomen met een jaarrente en de heerlijkheid Turnhout.

Tientallen jaren later laaide de strijd tussen Brabant en Gelre opnieuw in volle hevigheid op. Waarschijnlijk had de hertogin dringend geld nodig om de strijd tegen de Gelderse hertog Willem van Gulik voort te kunnen zetten, want op 17 november 1387 leende zij 4000 'oude vrancrycsche schilden' van haar ridder Pauwels van Haastrecht.¹⁰ In ruil voor zijn fortuin kreeg Pauwels van Haastrecht de dorpen Tilburg, Goirle, Drunen en de tol van Venloon in pandleen met al hun heerlijkheden.¹¹

⁸ De naam Giselbert, Giselbertus, Gilbertus kwam in deze familie zo vaak voor, dat zij aangeduid worden met 'de Giselberten'. Bron: Laurant Toorians, 'Heren en heerlijkheid. Landsheerlijk gezag en lokale autonomie tot 1473', in: Cock Gorisse red. *Tilburg. Stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001) p. 62-63. Voor meer informatie over de 'Giselberten', zie pagina's 62-69

⁹ Hertogin Johanna van Brabant (1322-1406) was de oudste dochter van hertog Jan III van Brabant (1300-1355) en Maria van Evreux (1303-1335). In 1331 trouwde Johanna met Willem IV, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen (1317-1345), in 1352 hertrouwde zij met Wenceslas van Bohemen, hertog van Luxemburg (1337-1383). Johanna had nog twee jongere zusters: Margaretha van Brabant (1323-1368) en Maria van Brabant (1325-1399). Deze waren getrouwd met respectievelijk Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, en Reinoud III, de hertog van Gelre. Na de dood van Jan III werden Johanna's aanspraken openlijk betwist door de hertog van Gelre en de graaf van Vlaanderen. In 1390 stond Johanna in het grootste geheim Brabant in vol eigendom af aan haar nicht Margareta van Male (dochter van Johanna's zus Margareta) en haar echtgenoot Filips de Stoute, hertog van Bourgondië (1342-1404). In 1401 deed Johanna openlijk troonsafstand ten gunste van Margareta van Male met de bepaling dat Margareta's zoon Antoon haar zou opvolgen.

<http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/JohannavanBrabant>

¹⁰ Laurant Toorians, 'Heren en heerlijkheid. Landsheerlijk gezag en lokale autonomie tot 1473', in: Gorisse, Cock, Nico Arts, Ronald Peeters red., *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001) p. 78. Voorwaarde was dat hij en zijn nazaten deze goederen in leen zouden houden totdat de lening werd afbetaald, maar deze som was zo groot, dat de lening nooit is afbetaald. Formeel bleven Tilburg en Goirle onderpand tot in 1612. Pauwels I van Haastrecht (ca. 1340 - ca. 1400/1401) verplichtte zich met de belening te gedragen als leenman van de hertogin en haar 'met raad en daad bij te staan'. In geval van oorlog betekende dit ook vechten in dienst van de hertogin: 'alzulcken dienst als een man sinen heer sculdich es te doene' (Bron: archief 1428, invnr. 79: vidimus 5-12-1612 waarin de schepenen van Den Bosch verklaren een brief van hertogin Johanna gezien te hebben waarin zij Tilburg, Goirle etc. verpandte aan Pauwels van Haastrecht en zijn nakomelingen). Op 24 juni 1388 werd - tijdens een veldslag tussen Brabantse en Gelderse legers- Pauwels van Haastrecht gevangengenomen. Er moest een flink losgeld betaald worden. Voor meer informatie over het leven van Pauwels van Haastrecht; zie *Tilburg, stad met een levend verleden* p. 78-82

¹¹ Een heerlijkheid is het gebied waar de rechten betrekking op hadden en het geheel van goederen, rechten, jurisdictie dat vastzit aan het bezit van een gebied. Het gebied zelf wordt ook heerlijkheid genoemd. In de

Hiermee gingen Tilburg en Goirle over in de handen van de Van Haastrechts. Met de dood van Pauwels II van Haastrecht in 1473 werden de bezittingen verdeeld onder zijn drie zoons. Jan van Haastrecht erfde Tilburg en Goirle, die hiermee loskwamen van Drunen en Loon op Zand. Via zijn dochter Margiet ging de heerlijkheid in de zestiende eeuw over in de handen van de familie Van Malsen. In 1612 werd de pandheerlijkheid Tilburg en Goirle door betaling van 5000 gulden omgezet naar een gewone niet-inlosbare heerlijkheid.¹² Hiermee verdween het risico dat de pandsom zou worden betaald en dat de van Malsens de heerlijkheidsrechten over Tilburg zouden verliezen. In 1621 ging de heerlijkheid door vererving over op het geslacht Schets van Grobbendonk, in 1710 kocht de protestantse militaire gouverneur van Breda, Wilhelm, prins van Hessen-Kassel, de heerlijkheid, die in 1754 gekocht werd door Gijsbertus Steenbergensis, heer van Hogendorp en vrijheer van Hofwegen.¹³

Ook in de vijftiende en zestiende eeuw vochten de hertogdommen Brabant en Gelre verschillende oorlogen uit. Vanaf 1477 ontstonden er opnieuw gewapende conflicten.¹⁴ Gedurende de daaropvolgende Gelderse Oorlogen (1502-1543) kreeg Brabant het zwaar te verduren.¹⁵ Dieptepunt was de strooptocht van Gelderse troepen in 1542 onder leiding van de gevreesde Maarten van Rossum. Waarschijnlijk werd ook Tilburg geplunderd. Met het Verdrag van Venlo kwam er op 7 september 1543 niet alleen een einde aan de oorlogen, maar ook aan de Gelderse zelfstandigheid. Ondanks de oorlogsprikelen en de daarmee gepaard gaande onrust en bestaansonzekerheid, groeide Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw uit tot een toonaangevende regio in economisch en cultureel opzicht.

Bijna tachtig jaar oorlog

Enkele decennia na de Gelderse oorlogen brak De Opstand uit – ook wel bekend als de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648).¹⁶ Legers van Staatse en Spaanse zijde, maar ook troepen

middeleeuwen ontstonden er naast elkaar twee stelsels met nauwe verwevenheid: het leenstelsel dat militair-bestuurlijk gericht ('met raad en daad bijstaan') was en het heerlijke stelsel met een economische doelstelling. Een heerlijkheid of heerschappij werd bestuurd door een heer of vrouwe. Deze fungeerde weer als leenman van een hogere heer of vrouwe. In het geval van Tilburg en Goirle was de hertogin van Brabant leenvrouwe en Pauwels van Haastrecht haar leenman. De leenvrouwe had het recht om regels te geven, met het het uitgeven van heerlijkheden gaf zij deze rechten uit handen, het recht op rechtspraak is hiervan het belangrijkste. Voorbeelden van rechten: benoemingsrecht, collatierecht (benoemen pastoor), cijnsrecht, tienden, pachtgelden, tolrecht, jachtrecht, marktrecht, grafrecht etc. Heerlijkheden bleven bestaan tot het einde van het Ancien Regime (1795). Bron: J. Sanders, W.A. van Ham, J. Vriens, *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795: een institutionele handleiding* (Hilversum 1996), p. 47-48

¹² Tilburg was door de hertogin van Brabant in 1387 uitgegeven als pandheerlijkheid. In de late middeleeuwen werden als gevolg van de behoefte van de heer of vrouwe aan geld een andere manier bedacht om heerlijkheden economisch te benutten. In plaats van een heerlijkheid in leen uit te geven of zelf te exploiteren, gaf de heer of vrouwe haar in pand voor een groot bedrag ineens. De pandheer (in het geval van Tilburg was dit Pauwels van Haastrecht) mocht in ruil voor zijn kapitaal de heerlijkheid exploiteren alsof het zijn eigen goed was, totdat de overheid het bedrag terugbetaalde. In het geval van Tilburg was het bedrag zo groot, dat het nooit terugbetaald is. Bronnen: Jan Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', in: Sanders red. *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795: een institutionele handleiding* (Hilversum 1996), p. 47-75. Martin de Bruin, 'Macht en onmacht. Bestuur en politiek 1450-1780', in: *Tilburg, stad met een levend verleden*, p. 125-150

¹³ Martin de Bruin, 'Macht en onmacht. Bestuur en politiek 1450-1780', in: *Tilburg, stad met een levend verleden*, p. 126-127

¹⁴ In 1477 stierf Karel de Stoute (1433-1477) op het slagveld van Nancy (5 januari 1477). Karel de Stoute was, behalve hertog van o.a. Bourgondië en Brabant, ook hertog van Gelre. Gelre wilde zijn zelfstandigheid bewaren en zich niet schikken naar de Bourgondiërs en de Habsburgers.

¹⁵ De Gelderse Oorlogen (1502-1543) bestonden uit een reeks conflicten tussen Holland/Vlaanderen/Brabant tegenover Gelre/Groningen/Friesland.

¹⁶ Er braken onlusten rond godsdienst (Reformatie, Beeldenstorm) uit, die de opmaat waren naar de Tachtigjarige Oorlog. Onder Karel de Vijfdes zoon Filips II brak in de Nederlanden de Opstand uit. De Tachtigjarige Oorlog

huurlingen trokken rovend en brandschattend door Brabant. Tilburg, dat sinds 1572 deel uitmaakte van een verdedigingslinie van Loon op Zand, Waalwijk, Gansoijen en Hemert naar Heusden, werd niet gespaard. In 1572 werd de heerlijkheid geplunderd door de Duitsers (Van de Hertog van Holstein), in 1576 gebruikte graaf Hannibal van Bohemen - in dienst van de hertog van Alva- het kasteel van Tilburg als uitvalsbasis voor acties in de Langstraat en Woudrichem¹⁷. Vervolgens werd Tilburg in 1577 nogmaals geplunderd, ditmaal door Franse troepen in dienst van Oranje. In 'het laatst van september' 1579 werd er een garnizoen door de Spaanse hertog van Parma, op verzoek van 's-Hertogenbosch, in de Langstraat gelegd.¹⁸ Een groep van tachtig Spaanse ruiters pleegde in april 1580 een overval op de Heikant: lakens werden vernield en van de getouwen gesneden, enkele inwoners werden gegijzeld.¹⁹ In 1581 veroverde Claude de Berlaymont, heer van Houtepenne ('Houtepen' in de volksmond) vanuit Tilburg en Hilvarenbeek de stad Breda, de 'furie van Houtepen'. In de zomer van 1581 werd het kasteel op de Hasselt door het Staatse leger onder De La Garde veroverd op de Spanjaarden en in brand gestoken. Het garnizoen van Hoogstraten stal in 1583 duizenden stuks vee, in 1590 werd Tilburg geplunderd door de Italianen, gedurende de jaren 1594 en 1595 gebruikte een groep muiters Tilburg als hoofdkwartier en op 15 april 1595 stak 'het krijgsvolk van de koning' de kerk in brand.²⁰ Tijdens de belegeringen van Den Bosch (1629) en Breda (1625 en 1637) werd het platteland ondergeschikt gemaakt aan de steden. In Tilburg werden soldaten gelegerd, Den Bosch kreeg voorrang bij de bevoorrading en betaalde de aan Tilburg afgedwongen leveringen onder de marktprijs. Ook de militaire escortes die de 'executies' begeleidden, bewapende expedities van deurwaarders die tributen aan garnizoenen, belastingschulden en andere lasten kwamen innen, werden verhaald op de dorpen.²¹ Verschillende keren verkocht het Tilburgse dorpsbestuur stukken land om de zware oorlogslasten te kunnen betalen. De rondtrekkende legers zorgden ook voor de verspreiding van besmettelijke ziekten. In de periode 1583 - 1625 werd Tilburg geteisterd door verschillende pestepidemieën.

Ondanks alles gedijde Tilburg gedurende de Opstand, zeker vergeleken met het nabijgelegen Oisterwijk, dat vrijwel helemaal verwoest werd. De Tilburgse bevolking groeide, de schatkist was gevuld waardoor militaire kosten konden worden betaald en dreigende plunderingen afgekocht. De Tilburgse lakennijverheid was 'boomend', Tilburg genoot Amsterdamse bescherming en had vrijstelling van handelsgeboden.

Tweederangs

De Vrede van Munster in 1648 betekende het einde van de Opstand. De Opstand leidde tot een splitsing van de Nederlanden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Het noordelijke deel van het hertogdom Brabant, pakweg de huidige provincie Noord-Brabant, kwam als 'Generaliteitsland' onder het centraal gezag van de Staten-Generaal. Het dagelijkse bestuur en de uitvoering van wetten en verordeningen van Staats-Brabant werd

1568-1648 (Twaalfjarig Bestand: 1609-1621) was een strijd van het opstandige deel van de Nederlandse gewesten tegen de landsheer, de Spaans-Habsburgse koning Filips II en zijn opvolgers Filips III en Filips IV.

¹⁷ Adriaenssen, Leo, 'Hoe Tilburg de Opstand overleefde, ook ten koste van Goirle', p.1 www.leoadriaenssen.nl Hertog van Alva (1507-1582), Spaans generaal en landvoogd van de Nederlanden.

¹⁸ Regionaal Archief Tilburg, *Archief 3 Dorpsbestuur Tilburg en Goirle*, invnr. 635. De hertog van Parma: Alexander Farnese (1545-1592), Spaans veldheer, van 1578-1592 landvoogd van de Nederlanden. Hij was een zoon van Margaretha van Parma (halfzuster van Filips II en buitenechtelijke dochter van Karel V) en Ottavio Farnese, hertog van Parma.

¹⁹ Leo Adriaenssen, 'Hoe Tilburg in de Opstand goed garen spon. De opkomst van Tilburg als lakencentrum', p. 11. www.leoadriaenssen.nl

²⁰ Regionaal Archief Tilburg, *Archief 3, Dorpsbestuur Tilburg en Goirle*, invnr. 88

²¹ Adriaenssen, Leo, 'Hoe Tilburg de Opstand overleefde, ook ten koste van Goirle', p. 2-3

uitgevoerd door de Raad van State. Brabant had geen autonomie, bekleedde een tweederangs positie en werd door de Republiek der Verenigde Nederlanden behandeld als economisch wingewest met zware belastingheffing.²² Staats-Brabant diende tevens als buffer voor de oorlogen die vanaf 1672 tussen de Republiek en de Zuidelijke Spaanse – later Oostenrijkse- Nederlanden uitgevochten werden.

Het jaar 1672 is de Nederlandse geschiedenis ingegaan als het 'Rampjaar': de Hollandse Oorlog (1672-1679) begon en de Republiek werd aangevallen door Engeland, Frankrijk en de bisdommen van Munster en Keulen. In de nacht van 24 juni 1672 werd Tilburg geplunderd door Franse troepen, tussen de drie- en vierduizend man sterk 'sijnde gecommandeert door den grave van Chamelij': meubels, wol, lakens en vee 'als andersints' werden geroofd, een aantal inwoners werd doodgeschoten. De reden: 'omdat sij volgens het rigeureux aanschrijven van gemelte grave niet en wilde contribuieren aen den Conick van Vrankreijck'.²³ Overigens had Tilburg niet betaald aan de Fransen op bevel van de Staten-Generaal. De schade werd geschat op 181.115 gulden. Perioden van oorlog en vrede wisselden elkaar af. Tijdens de Eerste (1672-1678), Tweede (1688-1697) en Derde (1702-1713) Franse Oorlog trokken troepen van verschillend pluimage rovend en verwoestend door Staats-Brabant. Als de dorpen al niet geplunderd werden, dan werden ze gedwongen zware oorlogscontributies, 'kosten tot voorkoming van een dergelijk bezoek', te betalen.²⁴ Voor de plattelandsbevolking zorgde deze situatie voor toenemende onveiligheid en bestaansonzekerheid. Voor hen was het leven gewoon 'kort en hard'.²⁵

Tot de jaren zeventig van de zeventiende eeuw kende Tilburg een vrijwel ononderbroken groei.²⁶ De oorlogen in de tweede helft van de zeventiende eeuw en een inzinking in de achttiende eeuw leidden tot stagnatie: groeiende werkloosheid, misoogsten, voedselschaarste, stijgende voedselprijzen en armoede waren het gevolg. Met zijn bevolkingsaantal nam de heerlijkheid Tilburg en Goirle in de zeventiende en achttiende eeuw - na de stad Den Bosch- de tweede plaats in de onder de Generaliteit vallende gebieden. Van de dorpen was Tilburg binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden na Den Haag de grootste niet-stedelijke nederzetting.²⁷

Patriottisch broeinest

De achttiende eeuw was in verschillende opzichten een tijd vol hectiek en verandering. In deze periode ontstond de zogeheten 'Nederlandse Verlichting', een vrijzinnige, christelijke visie op de samenleving. Hartstochten moesten beteugeld worden, rede – gepaard aan nijverheid, ingetogenheid en deugdzaamheid- werd de leidraad voor de individuele burgers.²⁸ Geestelijke, culturele en intellectuele vorming waren hierbij ontontbeerlijk. Alle mensen waren vrij en als gelijken geschapen waren en vanuit deze opvatting dienden anderen

²² Jan Sanders red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden*, p.136

²³ Regionaal Archief Tilburg, *Archief 3, Dorpsbestuur Tilburg en Goirle*, invnr. 637. 'dat op den 24en junij 1672 snachts omtrent te twee uren sijn overvallen ende seer miserabel geplondert door een Fransche troep ruijterije, ontrent tusschen de drie a 4000 man sterck, sijnde gecommandeert door den grave van Chamelij, waardoor de voornoemde ingezetenen van alle haere meublen, wol ende wollelaeckene, paerden, vee als andersints sijn berooft ende daerenboven verscheude lieden doot geschooten, omdat sij volgens het rigeureux aanschrijven van gemelte grave niet en wilde contribuieren aen den Conick van Vrankreijck'.

²⁴ *Archief 3, Dorpsbestuur Tilburg en Goirle*, invnr.

²⁵ Martin de Bruijn, 'Tussen hemel en hel. Kerk, school, cultuur 1450-1780', in: *Tilburg, stad met een levend verleden*, p. 188

²⁶ Gorisse, Cock, Nico Arts, Ronald Peeters red., *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001) p. 151

²⁷ Joost Rosendaal, 'Verlichting, revolutie en behoud. Economie, cultuur en politiek 1780-1814', in *Tilburg, stad met een levend verleden*, p. 193

²⁸ *Ibidem*, p. 194

gerespecteerd te worden. Hoewel deze stroming tot ontwikkeling kwam in de kring van vrijzinnig hervormden en dissenters, voelden ook katholieken zich hiertoe aangetrokken. Ook zij hadden al eeuwen geen volwaardige positie in de maatschappij meer bekleed. In Tilburg bestond er bij de bovenklasse een rijke voedingsbodemp voor deze nieuwe denkbeelden.

In de loop van de achttiende eeuw ontstond er toenemende ontevredenheid over de manier waarop de Republiek bestuurd werd. De roep om hervormingen, zowel lokaal als landelijk, werd steeds groter. Vooral na de nederlaag van de Vierde Engelse Zeeoorlog (1780-1784) groeide de weerstand tegen Willem V en het stadhouderlijk bestel.

De tegenstanders van de stadhouder waren de patriotten, een heterogene groep van aristocraten, radicale democraten en hervormingsgezinde regenten die zichzelf als de ware vaderlandse burgers beschouwden. Zij wilden niet alleen de macht van de stadhouder inperken maar ook hervormingen en democratisering van het bestuur invoeren. Geïnspireerd door de Amerikaanse Vrijheidsoorlog ontstonden er gewapende 'vrijcorpsen' van patriotten.²⁹ Tegenover de steeds invloedrijker wordende patriotten stonden de aanhangers van de stadhouder, de Orangisten. De strijd tussen de patriotten en de Orangisten had veel weg van een burgeroorlog. Wilhelmina van Pruisen, de echtgenote van Willem V, kreeg hulp van haar broer, de koning van Pruisen. Op 13 september 1787 viel een Pruisisch leger de Republiek binnen en sloeg de patriottenbeweging met geweld neer.

Tilburg – waar veel sympathie bestond voor de patriotse zaak – stond bekend als een relatief veilige plaats voor vluchtelingen.³⁰ In 1790 vestigde lakenfabrikant en belangrijk woordvoerder van de patriottenbeweging, Pieter Vreede (1759-1837), zich in Tilburg. Als 'Frank de Vrij' had hij in 1782 *De Oranjeboomen* gepubliceerd, een aanval op stadhouder Willem V.³¹ Ook de heer van Tilburg, Diederik Johan François, graaf van Hogendorp van Hofwegen, stond landelijk bekend als een van de voormannen van de patriotse beweging. Tilburg ontwikkelde zich als een belangrijke schakel in het (inter)nationale communicatienetwerk tussen revolutionairen. In 1793 verklaarde Frankrijk de Republiek de oorlog.³² Op 1 februari vielen Franse legers Staats-Brabant binnen, op 27 februari namen ze Breda in. Blijkbaar werden de Fransen juichend begroet door de patriotten. Door een nederlaag bij Neerwinden waren de Franse troepen gedwongen zich terug te trekken. In augustus 1794 vielen de Fransen de Republiek binnen onder leiding van opperbevelhebber Pichegru. Op 5 september werd Tilburg bezet (of bevrijd, afhankelijk van het perspectief). Honderden soldaten werden opgevangen in Tilburg. Als gevolg van slechte hygiënische omstandigheden, gebrekkige voeding en armoede brak eind 1794 *rode loop* uit, een dysenterie-epidemie die veel slachtoffers maakte. De bijna twee jaar durende oorlogsdreiging, inkwartieringen en gedwongen leveranties aan het leger betekenden een zware aanslag op de economie. Door de oorlog lag ook de textielproductie in Tilburg vrijwel stil.³³

'Vive la France' of 'Leve de koning'?

Op 19 januari 1795 riepen de patriotten de Bataafse Republiek (1795-1801) uit, een dag nadat erfstadhouder Willem V naar Engeland was gevlucht.⁴⁰ De Bataafse Republiek werd

²⁹ Ibidem, p. 198

³⁰ Ibidem, p. 201

³¹ Ibidem, p. 196

³² Met de bestorming van de Bastille de Franse Revolutie (1789-1799) begonnen. De Franse Revolutie was begonnen als een opstand van het volk tegen hun vorst, grote invloed van de Verlichtingsfilosofen (Rousseau, Voltaire en Montesquieu)

³³ Rosendaal, 'Verlichting, revolutie en behoud. Economie, cultuur en politiek 1780-1814', in *Tilburg, stad met een levend verleden*, p. 203

gevormd naar het voorbeeld van de Franse Republiek. Een nieuwe staatkundige structuur, conform de opvattingen van de Franse Revolutie, werd ingevoerd. Op 11 juni 1795 constituëerden afgevaardigden uit het gehele gewest - Pieter Vreede voorop - zich tot 'provisionele' vertegenwoordigers van de bevolking en eisten gelijkberechtiging voor het voormalige Generaliteitsland. Locatie was de herberg van weduwe Collins in Tilburg. Op 1 maart 1796 mochten gedeputeerden van 'Bataafs-Brabant' zitting nemen in de laatste vergadering van de Staten-Generaal. Op dezelfde dag werd deze ontbonden en trad Bataafs-Brabant toe tot de Bataafse Republiek als een gelijkwaardig gebied met autonome status. Hiermee kwam een einde aan de positie van Brabant als tweederangs Generaliteitsland. Dit had belangrijke gevolgen voor bestuur en nijverheid. Aangezien Brabant nu een integraal onderdeel was van de Bataafse Republiek was er sprake van een volledig vrije binnenlandse lakenhandel. De afschaffing van vroegere handelsbeperkingen zorgde voor nieuwe mogelijkheden voor Tilburgse ondernemers.⁴¹ Bij het transport van goederen was nog wel een binnenlands paspoort nodig. 'Knevelarij', volgens het Tilburgse dorpsbestuur. Gekleurde (geverfde) lakens werden nu ook geëxporteerd naar het buitenland: Italië, Smyrna (Turkije), Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden. Tilburg leverde ook wollen lakens voor uniformen, Franse en Bataafse.⁴² Deze ervaring in de textielnijverheid duurde blijkbaar niet lang, want in 1803 schreef het Tilburgse gemeentebestuur een brief aan het Departementaal Bestuur van Brabant dat de armenkassen leeggeraakt waren door het verval van de wollenstoffenfabrieken.⁴³

In 1806 hernoemde Napoleon het Bataafse Gemenebest tot Koninkrijk Holland (1806-1810) en benoemde een van zijn jongere broers, Lodewijk Napoleon Bonaparte, tot koning.⁴⁴ Lodewijk Napoleon (1778-1846) ontwikkelde zich tot voorvechter van de Nederlandse belangen en deed pogingen om de nijverheid te bevorderen, bijvoorbeeld door het organiseren van tentoonstellingen op het gebied van industrie. In 1808 kreeg het gemeentebestuur van Tilburg een Nederlandse vertaling van *La Chimie appliquée aux Arts*, dat Lodewijk Napoleon had laten vertalen om een stimulans te geven aan mechanisatie van de nijverheid om 'den bloei der Fabryken te bevorderen'.⁴⁵ In 1809 maakte de koning een rondreis door Brabant, waarbij hij ook Tilburg bezocht. Hij logeerde er bij lakenfabrikant Martinus van Dooren (1756-1811). Ter gelegenheid van het koninklijk bezoek werd er een memorie opgesteld van "Tilburgs financiën, fabrieken, trafieken, molens, landerijen, etc."⁴⁶ In deze memorie is ook informatie te vinden over 'Wollen-lakenfabrieken': 30 fabrikeurs werkten voor eigen rekening, 15 in commissie en er waren 300 weverijen van 'laackenen, beevers, baaien en carsaayen'.⁴⁷ Lodewijk Napoleon schonk Tilburg op 18 april 1809 stadsrechten. Zijn argumenten hiervoor: Belangrijkheid, bevolkingsgrootte en zijn eigen tevredenheid.⁴⁸ Hoewel koning Lodewijk geliefd was onder de bevolking, was zijn broer minder tevreden over zijn functioneren. In 1810 werden de restanten van Koninkrijk Holland door Napoleon ingelijfd bij het Eerste Franse Keizerrijk. Naar Frans model werd het land verdeeld in departementen; Tilburg behoorde tot het departement *des Bouches de Rhin*. De Franse gemeentelijke organisatie werd ingevoerd, wat betekende dat Tilburg een *maire* kreeg, Martinus van Dooren.